

นางละครในกับกลไกระบบอุปถัมภ์ : ภาพสะท้อนการเสนอสอน เพื่อสร้างอำนาจและความมั่นคงทางการเมือง ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

พรศิริ บุรณเขตต์

ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ (Patron-Client) เป็นเครื่องมือหรือแม่แบบสำคัญในการศึกษาสังคมไทย มีพื้นฐานแนวคิดจากสายสกุล British School of Anthropology ที่สนใจเรื่องโครงสร้างสังคม โดยอาศัยแนวคิดเรื่องโครงสร้างความสัมพันธ์ในสังคมเป็นหลักในการอธิบายสภาพสังคมที่ศึกษา

โดยนัยเบื้องต้น ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์จึงเป็นเครื่องมือศึกษาการจัดระเบียบทางสังคม ที่กำหนดความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างบุคคล 2 ฝ่ายคือ ผู้อุปถัมภ์ และผู้ใต้อุปถัมภ์ซึ่งแลกเปลี่ยนโดยไม่เท่าเทียมกัน เพราะมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมต่างกัน หรือมีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากร อาทิ ความรู้

ความสามารถตำแหน่ง หน้าที่ ทรัพย์สินสมบัติ หรือผลประโยชน์ต่างกัน จากการแลกเปลี่ยนความสัมพันธ์เพื่อจุดหมายข้างต้น ผู้อุปถัมภ์จึงให้ความคุ้มครอง ความช่วยเหลือ จากฐานทรัพยากรที่มาจากความรู้ ความสามารถการครอบครองปัจจัยการผลิต ขณะที่ผู้ใต้อุปถัมภ์ให้ความจงรักภักดี หรือบริการจากฐานทรัพยากรคือแรงงานและของกำนัล

ดูเหมือนว่าแนวคิดความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ได้ถูกนำมาใช้ศึกษาสังคมไทยและมีสถานภาพเป็นปึกแผ่นพอสมควร ไม่ว่าจะเป็นงานรุ่นแรกโดยควอริช เวลส์ (Quaritch Wales) เรื่องการปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ ซึ่งเสนอภาพความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างข้าราชการ

กับสามัญชนที่อยู่ใต้อำนาจราชการ (นาย-ไพร่) หรือในงานขึ้นสมบูรณที่สุดของ ม.ร.ว. อคินรพีพัฒน์ “สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416” ซึ่งกล่าวถึงคู่ความสัมพันธ์หลักคือนายกับไพร่ และเสนอว่าเป็นคู่ความสัมพันธ์แบบ Patron-Client ที่ตั้งอยู่บนรากฐานแห่งความไม่เสมอภาคในการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ในรูปแบบความสัมพันธ์ต่างๆ ทั้งผู้ใหญ่-ผู้น้อย (Superior-Inferior) หรือแบบลูกพี่-ลูกน้อง (Senior-Junior) ซึ่งเป็นรูปแบบการรวมตัวในแนวตั้ง กลุ่มอุปถัมภ์ (Entourage) จึงมิใช่ความสัมพันธ์ทางชนชั้นที่ขัดแย้งกัน หากแต่มีผลประโยชน์ร่วมกัน

ในกรอบคิดโครงสร้างเดียวกัน ม.ร.ว. อคินรพีพัฒน์ ได้นำมาใช้ในงาน “ชีวิตและจุดจบของสลัมแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ” ซึ่งวิเคราะห์สลัมในฐานะเป็นหน่วยสังคมย่อยๆ หน่วยหนึ่งในสังคมไทย ได้กล่าวถึงคู่ความสัมพันธ์หลักคือ ลูกพี่ (นักเลง) กับลูกน้อง การเสนอเสนอไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว แต่เป็นความผูกพันที่ต่อเนื่องกันไปเรื่อยไม่มีสิ้นสุดราบใดที่ฐานะของทั้งสองฝ่ายยังไม่เปลี่ยนแปลง การช่วยเหลือพึ่งพามีลักษณะรอบด้าน ลูกพี่จึงอาจเป็นที่พึ่งฝากงาน ช่วยให้มีที่อยู่ ติดต่อกับข้าราชการหรือช่วยให้พ้นคุกตะราง ขณะที่ลูกน้องอาจเป็นได้ตั้งแตرينเหล้าจนถึงออกแรงไปตีกับลูกน้องนักเลงต่างถิ่น ลักษณะดังนี้ปริตดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล จึงกล่าวถึงความสัมพันธ์ของคนสลัมว่าเกิดจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกันเป็นลูกโซ่ระหว่างความอยู่รอดทางเศรษฐกิจ การแบ่งสรรอำนาจ และลักษณะทางวัฒนธรรมที่แสดงออกมา เช่น คำว่าบุญคุณ เกรงใจ กตัญญู เป็นต้น (ปริตดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล 2536)

จากการนำเสนอโดยใช้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในงานข้างต้นจึงถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่เบี่ยงเบนความสนใจจากแนวคิดวิเคราะห์สังคมแบบชนชั้น

ของมาร์กซิสต์ แนวคิดวิเคราะห์สังคมไทยของจิตร ภูมิศักดิ์ ซึ่งกำลังเฟื่องฟู รวมทั้งแนวคิดโครงสร้างหลวม ที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาสังคมไทยอย่างต่อเนื่องมานาน

หากแต่ภาพความสัมพันธ์ ภายใต้ความสงบสุข การพึ่งพาอาศัยเกื้อกูลกัน จากแนวคิดความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ก็สามารถกลบเกลื่อน “นัย” ของความขัดแย้งของระบบและระหว่างชนชั้น (Class Conflict) หรือการเอารัดเอาเปรียบ (Exploitation) อย่างที่แนวคิดอีกข้างหนึ่งกล่าวถึง

ในงานศึกษาชิ้นนี้ ผู้เขียนพยายามเสนอภาพของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผ่านแนวคิดความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ คือการฝากฝังตัวของขุนนางข้าราชการกับกษัตริย์ โดยการถวายหญิงสาวเป็น “นางใน” เป็นเบื้องต้น และยังอีกไปกว่านั้นคือการแอบแฝงซึ่งผลประโยชน์ระหว่างบุคคล 2 ฝ่าย 2 ฝ่าย ซึ่งต่างก็เก็บงำความหวาดระแวงของฝ่ายตนไว้ หญิงสาวจึงเป็นสิ่งที่เชื่อมบุคคล 2 ฝ่าย เป็นตัวแปรที่มีคุณสมบัติบางประการที่จะผ่อนคลายสภาวะ “วิตกกังวล” ของแต่ละฝ่ายได้ ลักษณะดังที่กล่าวนี้จึงเป็นการเสนอภาพสังคมว่ามีทั้งความสัมพันธ์แบบพึ่งพาและพึ่งพิงผลประโยชน์ ซึ่งซ่อนเร้นความขัดแย้งของระบบและระหว่างชนชั้นไว้

สืบเนื่องจากในอดีตที่ผ่านมา จนกระทั่งถึงกลางสมัยรัตนโกสินทร์ สังคมไทยปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระมหากษัตริย์จึงเป็นผู้ถือครองความเคารพศรัทธา และหัวนเกรงในอำนาจอาญาสิทธิ์ ราษฎรจึง “กลัวเจ้ายังกับหนูกลัวแมว” ซึ่งหลวงสุขุมณัยประดิษฐ์ เคยให้ทัศนะไว้ว่า “พวกที่เกิดมาในสมัยหลังๆ คงจะไม่ทราบพระเจ้าแผ่นดินในสมัยนั้น มีพระราชอำนาจมากมายเพียงใด และทุกๆ คนมีความเกรงกลัวท่านเพียงใด แม้แต่ได้เข้าไปอยู่ใกล้พระองค์

ท่านบางคนก็สิ้นเสียแล้ว ยิ่งท่านรับสั่งด้วยเราก็ก็นั่งงอแงขึ้นไปอีก ถ้าถูกท่านกริ้วแล้วบางคนถึงล้มเจ็บไปหลายวัน และนับว่าเป็นการได้รับเคราะห์อย่างใหญ่หลวง...”(หลวงสุขุมน้อยประดิษฐ์ กช. สร. 1201 บันทึกพระยาทรงสุรเดชไม่ลงวันที่ ใน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ 2536: 16) ในสภาพเช่นนี้ กษัตริย์ในฐานะ “เจ้าแผ่นดิน” หรือ “เจ้าชีวิต” จึงเป็น “ผู้ปกครองมีความเป็นจักรวาลอยู่ในตัวเอง” ในหลายกรณีกฎหมายจึงกำหนดขึ้นหรือให้คุณให้โทษด้วยคำพูดกษัตริย์ แต่อย่างไรก็ตามยังมีคหิขราชธรรม หรือจักรวรรดิวัตร 12 เป็นธรรมะควบคุมแนะแนวทางเพื่อสร้างเงื่อนไขให้กษัตริย์ประพฤติชอบด้วยธรรม

แต่ในความเป็นจริงแล้ว สังคมจะมีความสมบูรณ์พลสุข ไม่เพียงเพราะทรงเป็นธรรมราชา หรือมีพระปรีชาสูงส่งเท่านั้น หากแต่ต้องอาศัยองค์พหุของพระนครทั้งสี่อันได้แก่ จักรุพระนคร หรือ ปราชญ์ราชบัณฑิต โหราจารย์ พงศ์ ได้แก่ พ่อคำพานิช ไล่ ได้แก่ นรเศรษฐีผู้มีทรัพย์ และเอ็นได้แก่มุขมนตรี ไพโรพทั้งหลาย(พระยาพิไชยเสนา ข้อ 9 ใน ชัยอนันต์ สมุทวานิช : 159) ซึ่งกล่าวได้ว่า บรรดามุขมนตรี ไพโรพทั้งหลายเป็นฐานอำนาจ และกลไกสำคัญสำหรับการปกครองของกษัตริย์มากที่สุด ฝ่ายขุนนางและฝ่ายกษัตริย์จึงมีความสัมพันธ์ที่เสนอสนองต่อกันโดยขุนนางได้รับเบี้ยหวัดจากพระมหากษัตริย์เป็นครั้งคราว แต่รายได้หลักจะมาจากที่ดินตามศักดินาซึ่งเป็นที่มาของไพร่หรือแรงงาน และกษัตริย์ก็มีกุศโลบายควบคุม เพราะเมื่อใดที่มูลนายมีไพร่ในสังกัดมาก ก็จะมีอำนาจมาก เป็นหนทางให้เกิดการกระด้างกระเดื่อง กษัตริย์จึงมักหาทางลดจำนวนไพร่สมให้น้อยลงและเพิ่มจำนวนไพร่หลวงให้มากขึ้น

การควบคุมกำลังคนผ่านการกำหนดพื้นที่

ครอบครองของขุนนาง จึงสะท้อนถึงการที่กษัตริย์ตระหนักชัดว่าการครอบครองหรือการสั่งสมอำนาจทางเศรษฐกิจย่อมนำมาซึ่งการขยายขอบเขตอำนาจทางการเมืองและสังคม และเหตุที่การสะสมไพร่ เป็นการเพิ่มพูนอำนาจจากที่ดินตามศักดิ์ ดังนั้น แม้ว่าในทางทฤษฎีแล้วพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าชีวิตของคนทั้งปวง แต่ในทางปฏิบัติมูลนายของไพร่ย่อมจะเป็นเจ้าของชีวิตไพร่มากกว่า (ณรงค์ พ่วงพิศ)

การรักษาระยะห่าง (Social Distance) ระหว่างกษัตริย์และขุนนางจึงเกิดขึ้นจากกฎหมายจารีต และกฎหมายลายลักษณ์อักษร อาทิเช่น การให้รับราชบาทบันค่อ ธิบเรื่อน ให้เอามะพร้าวห่าวยัดปาก ฆ่าเสียทั้งโคตร ฆ่าเสียเจ็ดโคตร หรือกระทั่งฆ่าเสียโคตรนั้นอย่าให้เลี้ยงสืบไป สภาพภาพของขุนนางภายใต้กฎมณเฑียรบาล จึงเปรียบเหมือนการยืนบนเส้นด้ายที่ต้องทรงตัวให้อยู่ในที่ทางของตน หากมือไม้ไปก้าวก่าย หรือบิดไปบิดมาจะมีผลต่อการทรงตัว อาจล้มลงหรือตกจากเชือกจนได้รับอันตราย

การมีชีวิตอยู่ในระบบราชการแม้ว่าจะเป็นชีวิตที่ได้รับความสบายและประโยชน์มากกว่าสามัญชน จึงอยู่ด้วยความหวาดกลัวพระราชอาญา และต้องระมัดระวังตัวมากเป็นพิเศษ(ชัยอนันต์ สมุทวานิช : 89)

การ “เข้าถึง” เพื่อสร้างความมั่นคงในชีวิตราชการ จึงเกี่ยวเนื่องกับความจงรักภักดี นอกเหนือจากชาติวุฒิ วัยวุฒิ คุณวุฒิ และปัญญาวุฒิ รวมทั้งวิริยาริบัติ (ความเพียรในราชการ) จิตาริบัติ (กล้าหาญในสงคราม) วิมังสาริบัติ (ฉลาดในการดำเนินการพิพากษาความและอุบายในราชการต่างๆ) และฉันทาริบัติ ซึ่งหมายถึง การถวายสิ่งของที่ต้องประสงค์(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5)

และกล่าวได้ว่า “เข้าถึง” ด้วยวิธีการพิเศษ

แบบฉันทาธิปไตย มีผลต่อการสร้างความมั่นคง และก้าวหน้าในชีวิตราชการโดยทางลัด และเป็น ที่นิยมกันมากที่สุดทีเดียว จากหมายประกาศรัชกาลที่ 4 ตีพิมพ์ขึ้นที่วัดบวรนิเวศ จุลศักราช 1212 ข้อ 3 นับเป็นหลักฐานสำคัญที่ชี้ว่า การฉันทาธิปไตย เป็น รูปแบบหนึ่งที่มีผลต่อความโปร่งปราน กล่าวคือ “...ถ้าจะต้องพระประสงค์นั้นไม่ตัดหรือปลาทอง ปลาทองในที่แห่งใดนั้น ยังในพระองค์ก็ไปขอต่อ เจ้าของแห่งนั้น แต่พอขอด้วยปากว่ามือ ถึงของ นั้นกลับมาในทันใดทีเดียวนั้น นำมาถวายท่าน ๆ ก็โปรดปรานว่าเป็นผู้ฉลาดแสวงหาของประหลาด ๆ มาถวายได้ดียิ่งนัก...”

หากแต่ต้นไม้ตัดหรือปลาทองปลาทอง เป็น สิ่งของตามสมัยนิยมซึ่งสามารถ “เข้าถึง” ผู้ปกครอง แผ่นดินได้เพียงชั่วขณะ การสร้างความสัมพันธ์ ถาวรเพิ่มขึ้น จึงหมายถึงการมอบสิ่งของที่มี “ค่า” จากผู้มอบ ให้แก่ผู้รับ ซึ่งพบว่ามีธรรมเนียมการ มอบผู้หญิงให้แก่ผู้ปกครองแผ่นดิน ดังปรากฏ หลักฐานนับแต่สมัยอยุธยา และในสมัยธนบุรี ปรากฏในโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยนายสวนมหาดเล็กว่า

“ตานี้นครเจ้า	นครา
ส่งสุวรรณบุษปมา	กราบเกล้า
น้อมถวายปิ่นอยุธยา	ภูวนารถ
กลักรักภักดีเจ้า	สู่เอื้อมบทมูลา”

หญิงสาวที่เข้ามาถวายตัวจะต้องเป็นผู้มีความ พร้อมในหลายประการ คือมีความงามมีสกุล หรือมีความรู้ความสามารถ และต้องผ่านการ ขัดเกลา ซึ่งมักจะมี “พวกสื่อสอดแนม” หรือ ขุนนางตามหัวเมืองส่งตัวเข้ามา ในพระราช นิพนธ์เรื่องปฐมวงศ์ รัชกาลที่ 4 ทรงพระราช นิพนธ์ไว้ว่า “...พระเจ้าแผ่นดิน...มีพระทัยยินดี ในที่จะแสวงหาในมาตุคามที่มีรูปทรงโสภาคย์ แลเป็นบุตรในสกุลที่มีทรัพย์สมบัติไว้ใช้เป็นนาง

ในอันเตปรุกราชนารี จึงได้มีผู้อาสาไปสื่อสืบ สอดแนมมหาสตรีที่รูปงามต่าง ๆ ทั้งในกรุงนอก กรุงใกล้ไกล...” (ส. พลายน้อย 2535: 35)

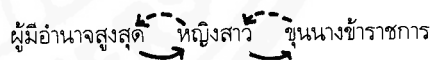
การแลกหญิงสาวกับผลประโยชน์จึงเป็น ปรากฏการณ์ สะท้อนถึงความสำคัญเพื่อผดุงและ รักษาความมั่นคงของอำนาจทางการเมือง การทำ ตนให้เป็นคน “โปรดปราน” จึงเป็นที่มาของการ เลื่อนตำแหน่งทางสังคมแม้จะไม่ได้มาจากการเพิ่มพูน วุฒิ ทางราชการ แต่มาจากการพึ่งพิง “ม่ายหญิง” ก็ตาม

ในบริบทดังกล่าว จึงปรากฏลักษณะความ สัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนได้ 2 ระดับ คือความ สัมพันธ์เบื้องต้น ระหว่างผู้มีอำนาจสูงสุด กับ หญิงสาว และความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างผู้มี อำนาจสูงสุดกับขุนนาง โดยมีหญิงสาวเป็นกลไก แลกเปลี่ยน กล่าวคือ

1. ความสัมพันธ์เบื้องต้น (ตัวต่อตัว)

2. ความสัมพันธ์เชิงซ้อน

จากความสัมพันธ์เบื้องต้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดิน ทรงรับหญิงสาวเป็นพนักงาน “ฝ่ายใน” หญิงสาว ผู้นั้นจะได้รับมอบหมายหน้าที่ และได้เข้าผ่านชั้น ตอนของ “ฝ่ายใน” ไปเป็นลำดับ อาทิ การเป็น พนักงานพระสุภา พระสุคนธ์ นายพูน โขลน นายหริตโกลน หรือเติบโตในราชการฝ่ายใน เช่น เป็นท้าววรจันทร์ (มีหน้าที่ดูแลเจ้าจอม) ท้าวสมศักดิ์ หรือท้าววันดาพิจาริณี เป็นต้น (สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนัก

เลขาธิการนายกรัฐมนตรี 2534: 80) แต่เหนืออื่นใด ความสำเร็จของหญิงสาวหมายถึงการมีโอกาสได้ “ถวายงาน” อย่างใกล้ชิด เช่น นางกำนัล นางสนม เจ้าจอม หรือเจ้าจอมมารดา ซึ่งนอกจากจะได้รับเบี้ยพระราชทานหรือมีศักดินาแล้ว ยังหมายถึงการได้รับความยอมรับนับถือ การยกย่อง ซึ่งเป็นสถานภาพที่พลิกผันอย่างใหญ่หลวงจากอดีต รวมถึงสิทธิพิเศษต่างๆ อย่างที่ไม่เคยพึงมีพึงได้มาก่อนในชีวิต

ส่วนความสัมพันธ์เชิงซ้อน เป็นลักษณะการผูกฝักความดีความชอบของขุนนาง ไว้กับความสำเร็จของหญิงสาว โดยเฉพาะหากหญิงสาวผู้นั้นรวบรวมได้ “ถวายงาน” หรือเป็นราชบริจาริกา และการเป็นคนโปรดของหญิงสาวย่อมหมายถึงความพึงพอใจที่กษัตริย์จะมีให้แก่ขุนนาง แต่อย่างไรก็ตามหากหญิงผู้นั้นเป็นบุคคลทั่วไป ความดีความชอบจะมีเพียงชั่วขณะหนึ่ง แล้วค่อยๆ จางไป เพราะหญิงสาวนั้นไม่มีความผูกพันกับขุนนางข้าราชการ การสร้างความสัมพันธ์ถาวรจึงมักปรากฏการผูกฝักตัวด้วยการถวายญาติใกล้ชิดของขุนนาง เช่น ธิดา หลานสาว หรือน้องเมียให้กษัตริย์ ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างญาติสนิทจะทำให้ความดีความชอบของขุนนางข้าราชการผูกพันถาวรกับความสำเร็จของหญิงสาว ดังพบว่ามีกรถวายหญิงสาวที่เป็นญาติสนิทของขุนนางปรากฏในเพลงยาวทูลพระราชนิพนธ์ บทละครเรื่องไกรทองว่า

“เหล่าขุนนางต่างถวายบุตร
ที่มีแต่บุตรชายถวายหลาน
ปะที่เป็นหมั้นบุตรกันดาร
คิดอ่านใกล้ชิดน้องเมียมา
ทั้งเงินแขกลาวพวนถวาย
ต่างถวายลูกเจ้าเอาหน้า
เขมรมอญชาวซุมพรไชยา
ทุกภาษามาพึ่งพระบารมี”

ดูเหมือนความเข้มข้นของความใกล้ชิดระหว่างขุนนางและหญิงสาวจะมีผลให้กษัตริย์ตระหนักถึงคุณงามความดีและมอบความไว้วางใจให้และมีผลต่อความสนิทสนมที่กษัตริย์จะมีแต่ขุนนางต่าง ๆ ระดับกัน ในเบื้องต้นการถวายลูกสาว จึงน่าจะแสดงถึงความจงรักภักดี การหวังพึ่งพระบารมีมากกว่าการถวายหลานสาว และการถวายหลานสาวก็น่าขยายผลมากกว่าการถวายน้องเมีย

ยิ่งไปกว่านั้นขุนนางข้าราชการสามารถสร้างความชอบแก่อำนาจของตนมากขึ้นไปกับการถวายหญิงสาว หรือญาติสนิทธรรมดา ผ่านระบบขัดเกลาเพื่อเป็น “ฝ่ายใน” เพราะโอกาสที่ขุนนางจะสร้างความชอบธรรม หรือโอกาสที่หญิงสาวจะประสบความสำเร็จจะเกิดขึ้นแน่นอนกว่า หาก “เปิดตัว” หญิงสาวหรือญาติสนิทในภาพลักษณ์ของ “นางละคร” หรือ “นาฏศิลปิน”

เพราะในบริบททางสังคม นางละครมีผลต่อการแสดงอำนาจและบารมีเฉพาะตัวของผู้ปกครองแผ่นดิน การถวายหญิงสาวที่เป็นนางละครจึงถือว่า ขุนนางผู้นั้นได้ช่วยสร้างอำนาจและบารมีอันเป็นปีกแผ่นแต่ผู้ปกครอง ขุนนางจึงได้รับความไว้วางใจ ความพึงพอใจ และนำมาซึ่งความมั่นคงในตำแหน่งหน้าที่ หรือมีโอกาสเลื่อนชั้นสูงขึ้นเนื่องจากนางละครหรือนาฏศิลปินเป็นเครื่องราชูปโภคเฉพาะกษัตริย์เท่านั้น ดังปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่า “...แต่ก่อนนามมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้อื่นหัดละครผู้หญิง ด้วยละครผู้หญิงเป็นของกษัตริย์ ทรงพระราชดำริให้หัดนางในขึ้นสำหรับเล่นในการพระราชพิธีในพระราชนิเวศน์เสมออย่างเป็นเครื่องราชูปโภคอันหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นมิควรจะทำเทียม...” (ธนิต อยู่โพธิ์ 2497: 50) ละครผู้หญิงจึงเป็นเครื่องราชูปโภคเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งถูกเลือกเฟ้นเน้นความประณีตงดงามเชิงศิลปะ ดังที่กรมหมื่นศรีสุนทรภักกล่าวว่า

“ละคอนจอมจักรพรรดิเจ้า	ชรินทร์
ล้วนเหล่าเยาวายุพิน	ผ่องหน้า
โคมตรูครุ่นงอินทร์	อรรคราช
ใครพิศจิตเจียนบ้า	บันเพื่อละเมอฝัน”

ในฐานะที่เป็นราชูปโภคเฉพาะของพระเจ้าแผ่นดิน นางละครจึงปรากฏเฉพาะแต่พระราชฐานฝ่ายใน ดังกล่าวในกฎมณเฑียรบาลว่า “6 ทุ่ม เปิกเสาวภา ดนตรี 7 ทุ่ม เปิกนิยาย 8 ทุ่ม 9 ทุ่ม เข้า พระพันมหาประมัตินมาน”(ธนิต อยู่โพธิ์ 2497: 50) นอกจากนี้กษัตริย์ยังโปรดให้ละครในใช้เล่น เฉพาะในงานสมโภชใหญ่เช่น “...เมื่อลักราช 1155 ปีฉลู เบญจจก มีสมโภชแท่เครื่องเล่นเรื่องราม เกียรติ์ อุณรุท อิเหนา มีไช้แห่รูปภาพ แต่ ล้วนละครใน ขึ้นรำร้องบนจักรชักล้อเลื่อนตาม ทางสถลมารค มีตาแต่ 2 ตา ดูแต่ไม่เห็นหัว จะพรรณนาเหลือกำลัง ทั้งคนร้องคนรำยังอยู่ จึงรวมงามไว้ในตา อันการมหรสพสมโภชทรง ผนวชเฉลิมวงศ์พงศ์กษัตริย์สืบมา...(จดหมายเหตุ ความทรงจำ 2516: 26) หรืองานฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีละครผู้หญิง 3 วัน การมหรสพพร้อมเครื่องสมโภช นอกจากนี้ยังใช้ในงานฉลองทานของพระมหากษัตริย์ “...ณ เดือน 7 เดือน 8 ทรงประจวรหนักลง ณ เดือน 9 ข้างขึ้น ทรงพระองค์ไม่ได้ ประทมแจกเบี้ยหวัด มีละครฉลองทานที่ท้องพระโรง ณ วันพฤหัสบดี เดือน 9 แรม 13 ค่ำ...”(จดหมายเหตุความทรงจำ 2516: 33-34)

ดังนั้นละครในจึงเป็นหน้าที่ปิดหรือมีหน้าที่สนองต่อความต้องการของผู้ปกครองแผ่นดิน เป็นการเฉพาะ ความเข้มงวดดังนี้ปรากฏนับตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งหนังสือปณณิเวทคำฉันท์ สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ระบุว่ามียะละคร 2 โรง ฝ่ายฟ้อนละครในบริรักษ์จักรี หรือ ละครในหลวง

ไม่เหมือนกับละครอีกโรงหนึ่ง(สุจิตต์ วงศ์เทศ 2532: 180) และในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อครั้งรัชกาลที่ 2. เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงโปรดให้ฝึกละครผู้หญิงเด็กขึ้น รัชกาลที่ 1 ก็ทรงกริ้ว จนต้องเลิกเล่น เพราะกฏห้ามมิให้เอกชน นอกจากพระเจ้าแผ่นดิน (ธนิต อยู่โพธิ์ 2497: 78)

การที่นางละครเป็นราชูปโภคเฉพาะผู้ปกครองแผ่นดิน นางละครจึงเป็นปัจจัยบังคับหรือแสดงถึงอำนาจและบารมีของผู้ปกครองแผ่นดิน กลไกเข้มงวดในการเลือกเฟ้นการฝึกปรือ ตลอดจนข้อหวงห้าม กฎเกณฑ์ต่างๆ จึงเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ผลักดันให้นางละครเป็นสัญลักษณ์แห่งคุณค่า

เกี่ยวกับการฝึกหัด ศรีศักร วัลลิโภดม สันนิษฐานจากรูปสลักเป็นภาพนักดนตรีปูนปั้น ประดิษฐานพระสถูป เมืองคูบัว ราชบุรี ว่าการมีนักดนตรีที่เป็นหญิงเช่นนี้ คงเป็นเรื่องการบรรเลงดนตรี เพื่อราชสำนักอันเป็นที่โรฐาน ไม่มีผู้ชายพวยเรือปะปน ซึ่งย่อมแสดงให้เห็นว่า หญิงนักดนตรีเหล่านี้ เป็นผู้ที่ได้รับการฝึกปรือมาให้ทำหน้าที่นี้โดยเฉพาะ การดนตรีและการร้องจึงเป็นเรื่องที่มีการฝึกการเรียนกันอย่างมีระบบโดยไม่ต้องสงสัย (ศรีศักร วัลลิโภดม 2534: 16)

การที่หญิงสาวคนหนึ่งจะมีโอกาส “เปิดตัว” ต่อหน้ากษัตริย์ไม่ว่าจะเป็นนางรับใช้หรือนางละคร ขึ้นอยู่กับปัจจัยพื้นฐานสำคัญคือการมีโอกาสที่ดี กล่าวคือ ได้รับฝากฝังให้เป็น “คน” ของเจ้านายฝ่ายในเสียก่อน แล้วจึงพิจารณาความสามารถที่ถนัด แต่หากเป็นหญิงที่มีความสามารถ ความสนใจ “เชิง” ละครมักจะได้รับการฝากฝังไว้กับเจ้านายฝ่ายในที่ทรงมีความรู้ความสามารถหรือมีโรงฝึกละคร

การประสบความสำเร็จในราชการฝ่ายในจึงขึ้นกับ “เส้นสาย” ที่หญิงสาวได้รับ การฝากฝังไว้กับเจ้านายฝ่ายในพระองค์ใดและเป็น “โปรดปราน” ระดับ

ไหนอีกด้วย ที่פקפงของเจ้านายฝ่ายในจึงเป็นสถานที่ฝึกหัดปรีดาความเป็นกุลสตรี ตลอดจนงานการความรู้ต่างๆซึ่งหญิงสาวผู้ดี รวมทั้งราชินิกุลฝ่ายหญิงจะต้องผ่านเข้าไป

หม่อมเจ้า อัมภิศราภา เทวกุล ทรงบันทึกเรื่อง “เล่าเรื่องคุณพัว” ประทานท่านผู้หญิงพั้ว อนุรักษราชมณเฑียร ซึ่งพอสรุปถึง “เส้นทาง” การเรียนรู้ของชีวิตหญิงสาวชาววังคนหนึ่งได้ว่า สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงมอบหม่อมเจ้าอัมภิศราภา เทวกุล แก่ท่านอาจารย์น้อย (หม่อมเจ้าจันทร์ภา เทวกุล) เป็นผู้ดูแล เมื่อหม่อมเจ้าจันทร์ภาทรงย้ายไปประจำอยู่ที่โรงเรียนราชินี ก็ทรงมอบหมายให้หม่อมเจ้านาราวดี เทวกุล ดูแลต่อ ส่วนท่านผู้หญิงพั้ว อนุรักษราชมณเฑียร เมื่อเด็ก ๆ นั้นคุณจอมเพิ่ม สุจริตกุล ผู้เป็นอาพาไปถวายตัวต่อทูลกระหม่อมวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร ที่สวนสีกะตุ ในพระราชวังดุสิต ได้ทรงมอบให้นางสาวทรัพย์ สุจริตกุล ผู้มีศักดิ์เป็นพี่เป็นผู้ฝึกหัดอบรม เมื่อโตขึ้นจึงได้ย้ายสังกัดไปอยู่ในความปกครองดูแลของหม่อมเจ้านาราวดี เทวกุล และหม่อมเจ้าจันทร์ภา เทวกุล(ขวัญแก้ว วัชรไทย์ 2534: 43) ส่วนหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงบันทึกถึงการฝากฝังตัวในวังว่า ในปีพระพุทธศักราช 2444 นั้นเอง ข้าพเจ้าต้องเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่ตำหนักพระนางเจ้าพระราชเทวี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) เสด็จพ่อได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายให้ข้าพเจ้าเป็นพนักงานพอได้เฝ้าพระบาทก็มีรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า “พ่อเขาให้เจ้าเป็นพนักงาน”(บันทึกของหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล)

เช่นเดียวกับการฝึกสอนในหมู่หญิงสาวสามัญชนพบประวัติของ คุณเขียน อีเหนาซึ่งเป็นธิดาท่านอันและท่านอิม สิริวันต์ ว่าสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัส

วัฒนาวดีฯ ทรงรับไปไว้ ณ พระตำหนักตึกในพระบรมมหาราชวังชั้นใน ได้ทรงจัดให้มีครูฝึกเป็นละครพร้อมกับพระญาติหรือข้าหลวงอื่นๆหลายคน ครูในครั้งนั้นคือคุณน้อย จรกา ละครในรัชกาลที่ 2 เมื่ออายุ 8 ขวบ เมื่อสิ้นสมเด็จแล้วละครก็เลิก ตัวละครบางคนก็ออกไปอยู่กับบิดามารดา บางคนก็คงอยู่กับเจ้าจอมมารดาจ้าวชนนีสมเด็จฯ เจ้าจอมมารดาเขียน คงอยู่ ไปตามเดิม แต่เจ้าจอมมารดาจ้าวจัดให้ออกไปหัดละครกับครูผู้ชาย ชื่อครูบัวที่วังกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์... ที่หัดกับครูบัวนี้เป็นส่วนละครนอก ส่วนละครในได้หัดกับครูชั้นรัชกาลที่ 2 อีกหลายคน จนเมื่อละครหลวงมีขึ้นในรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาจ้าวก็นำเจ้าจอมมารดาเขียนกับคนอื่นๆ ที่เคยเป็นละครของสมเด็จฯ ขึ้นถวายตัวพร้อมกันหมด ท่านเหล่านั้นได้เป็นพระสนมจนเป็นเจ้าจอมมารดามีพระองค์เจ้าหลายท่านด้วยกัน(ส.พลายน้อย 2535: 35) คุณเขียน อีเหนา ภายหลังเป็นเจ้าจอมมารดาเขียน

ส่วนคุณทับทิม ธิดาพระยาอัมพันตริภามาตย์ (ดิศ โรจนดิศ) เข้าอยู่วังเมื่ออายุได้ 6 ขวบ เจ้าจอมมารดาเที่ยงฝากให้คุณท้าววรคณนันทน์ (หุน) ฝึกสอน ด้วยท่านเคยเป็นเจ้าจอมละครในรัชกาลที่ 2 อยู่กับเจ้าจอมหุนอย่างเป็น “ลูกศิษย์” เพราะท่านรับไปเลี้ยงดูเหมือนกับเป็นลูกของท่าน... ท่านให้อยู่กินด้วยกันกับท่านและฝึกหัดสั่งสอนตั้งแต่ขึ้นต้น จนในที่สุดคุณทับทิมได้ถวายตัวเป็นละครหลวง แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ท่านผู้ใหญ่เลือกให้เป็นนาง ได้ขึ้นครูต่อเจ้าจอมมารดาลูกจันทร์ รัชกาลที่ 2 แล้วเจ้าจอมอรุณบุษบา ในรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นหลานคุณท้าววรคณนันทน์ฝึกหัดให้ต่อมา... เมื่อตอนรุ่นสาว รับราชการเป็นละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมา ฝีมือพื่อนรำของท่านดียิ่งนัก ขึ้นจนขึ้นชื่อลือนาม ว่าเป็นชั้นนางเอกในละครหลวง

สมัยนั้น ต่อมาพอเป็นสาว รัชกาลที่ 5 ก็ทรงพระกรุณาโปรดฯ ชุบเลี้ยงเป็นเจ้าจอมทับทิม ถึง พ.ศ. 2419 เจ้าจอมมารดาทับทิมทรงครรภ์ พระเจ้าลูกเธอก็ออกจากละคร สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรดฯ พระราชทานตำแหน่งเจ้านายหมู่หนึ่งให้อยู่เป็นอิสระอย่างเจ้าจอมมารดา(ส. พลายน้อย 2535: 354)

การฝึกละครจึงเป็นการเรียนรู้ของทั้งราชินิกุล และเปิดโอกาสให้สตรีสามัญชนได้ไต่เต้ามีคุณสมบัติกุลสตรีชาววัง ดังที่ธีรยุทธ ยวงศรีกล่าวว่า พวกที่เจ้านายฝ่ายในส่งให้มาฝึกละครรำเล่นละครนั้น มักจะเป็นพวกสาวศรีสาวใช้หรืออาจมีพวกอื่นปะปนมาบ้างด้วยความสมัครใจ และการเรียนกับครูละครผู้ชายก็สามารถฝึกสอนให้ได้ในบริเวณชั้นกลาง (บริเวณโดยรอบจากประตูพิมานไชยศรีไปจนถึงสนามราชกิจ ผู้ที่จะเข้าออกได้ต้องเป็นข้าราชการสำนักและขุนนางฝ่ายหน้าและฝ่ายในเท่านั้น ยกเว้นบางคนที่ได้รับสิทธิพิเศษแล้วแต่กรณี) บริเวณนี้มีพื้นที่ว่างเปล่ามากมาย ทั้งไม่ผิดกฎหมายแต่โบราณ และจารีต ประเพณีตั้งแต่เดิมแต่อย่างใด (ธีรยุทธ ยวงศรี 2534: 57)

การแสดงหน้าพระที่นั่งในงานพระราชพิธีต่างๆ หรือขณะ “6 ทุ่ม เบิกเสาวภาดนตรี 7 ทุ่ม เบิกนิยาย 8 ทุ่ม 9 ทุ่ม เข้าพระพันทหาประถมดินมาน” จึงเป็นการ “เปิดตัว” หญิงสาวผู้เป็นนาฏศิลปินได้อย่างกระจ่างชัดและมีผลมากที่สุด เพราะ “...ในขณะเดียวกัน หากตัวละครนางใด เป็นที่พอพระราชหฤทัยของในหลวงได้ขึ้นถวายงาน ตัวละครนางนั้นก็จะกลายเป็นนางห้าม หรือหม่อมห้ามทันที จะต้องย้ายไปอยู่ร่วมกับนางห้ามหรือหม่อมห้ามคนอื่นๆ ไม่ต้องมาหัดละครอีกต่อไป...” (ธีรยุทธ ยวงศรี 2534: 57) กรณีการเปิดตัวในหมู่ศิลปินนี้ มีตัวอย่างของ ม.ร.ว. สดับ ผู้มีความสามารถเป็นต้นเสียง “...ซึ่งเป็นโอกาสให้

ม.ร.ว. สดับ ได้รับพระมหากรุณาจากรัชกาลที่ 5 ได้ทรงออกพระโอษฐ์ขอต่อพระวิมาดาเธอฯ ผู้เป็นอาและเป็นผู้ปกครองในสมัยนั้น พระวิมาดาเธอฯ ได้ทูลต่อไปยังหม่อมเจ้าเพิ่มผู้บิดา เมื่อไม่ทรงขัดข้อง จึงทำพิธีถวายดอกไม้ธูปเทียนเป็นการถวายตัว...” (ส. พลายน้อย 2535: 389)

มีตัวอย่างของเจ้าจอม เจ้าจอมมารดา หลายท่านที่ประสบความสำเร็จได้ถวายงานโดยผ่านกระบวนการเปิดตัวในฐานะ นางละคร ได้แก่

สมัยรัชกาลที่ 1

อ้อม อีเหนา ธิดาเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (ต้นสกุล รัตนกุล)

ป้อม สีดา ธิดาเจ้าพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) (ต้นสกุล อำมาตย์รามัญ)

สมัยรัชกาลที่ 2

เจ้าจอมมารดาเอม บุษา ธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง)

เจ้าจอมมารดาแย้ม อีเหนา ธิดาพระยาไกร-เพ็ชรรัตนสงคราม (ทองดี)

เจ้าจอมอำพัน อีเหนา ธิดาเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (ต้นสกุล สนธิรัตน์) รัชกาลที่ 4 ทรงกล่าวไว้ว่า “ถึงทอดหลัง เมื่อทรงอิเหนา พระเอกนางเอกที่ออกชื่อระบือลือเล่า (ก็) แต่พันบุตรเจ้าพระยาพิพิธเป็นพระเอก (และ) เอมบุตรพระยาจักราราชมนตรีเป็นนางเอก (ส. พลายน้อย 2535: 272)

เจ้าจอมเพ็ง บาหยัน ธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง)

เจ้าจอมมารดาศรี สีดา (เจ้าคุณพิ หรือศรีใหญ่) ธิดาเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรัตน์พันธุ์) เสนาบดีกรมวังในรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 1 พระราชทานคุณศรี ให้แด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้า

ฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (รัชกาลที่ 2) โดยตรัสว่า “พระราชทานไปตามคู่ตุนาหงันเดิม” ซึ่งได้ยืนยันว่า “โปรดปรานมาก”(ส. พลายน้อย 2535: 258)

สมัยรัชกาลที่ 3

ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนเกี่ยวกับเจ้าจอมนางละคร ซึ่งอาจเป็นด้วยว่าไม่ทรงโปรดการละเล่นนัก

สมัยรัชกาลที่ 4

เจ้าจอมมารดาเขียน อีเหินา ชิดาท่านอัน ท่านอิม สิริวันต์

เจ้าจอมมารดาวาด ชิดานายสมบุญ มหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 3

เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ ชิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อยคีนเมือง)

สมัยรัชกาลที่ 5

เจ้าจอมมารดาทับทิม ชิดาพระยาอัปพัน ตรี-กามาตย์ (ดิด โรจนดิด)

เจ้าจอมมารดาชุ่ม ชิดาขรัวยายไขและพระมงคลรัตน์ราชมนตรี (ช่วง)

เจ้าจอมเพิ่ม ชิดาขุนสมุทรสาคร (ยอด) เสมียนพระคลังใน

นอกจากนี้ยังมีเจ้าจอมอยู่งานซึ่งเป็นธิดาของขุนนางข้าราชการ และถวายตัวในฐานะนางกิลปินอีกเช่น

เจ้าจอมมารดาวง ชิดาขรัวยายอรุ่น และพระยารรคราชนาถไมตรี (เนตร)

เจ้าจอมกลีบและเจ้าจอมมัลย์ ชิดาเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์)

ปริก พระเอก ชิดาพระยารัตนจักร

ศรี จินตะหระ ชิดาพระยาจันทบุรี

อัมพา กาญจนา ชิดาพระอินทรอากร (เจ้าสัวเตากะทะ)

อิม ย่าหรีน ชิดาพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (ตันสกุลไกรฤกษ์)

น้อย สุหรานาง ชิดาเจ้าพระยาพลเทพ (นิม)

พุ่ม กาญจนา ชิดาพระยาไกรเพชรรัตนสงครามภักดี

ปุก เกนหลง ชิดาเจ้าพระยารัตนาพิพิธ

(อ่านรายละเอียดประวัติอดีตเจ้าจอม เจ้าจอมมารดาในศิลปินแห่งชาติไทย, ธนิต อยู่โพธิ์ 2497, ตัวละคร ในอารวรรณ ขมวัฒนา, 2530 และพระบรมราชินี และเจ้าจอมมารดาใน ส. พลายน้อย 2535)

โอกาสที่ตัวละครสามัญชนหรือตัวละครเฉลยศักดิ์จะเข้ามามีบทบาทหรือมีโอกาสรับใช้ผู้ปกครองแผ่นดินจึงพบไม่มากนัก ตัวละครเด่น ที่ได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าจอม เจ้าจอมมารดา ที่มีได้เป็นธิดา ญาติขุนนาง จึงมักต้องมีความสามารถเป็นพิเศษ เช่น เขียน อีเหินา จัน พระลพ หรือลูกจันทร์ เจ้าจอมในรัชกาลที่ 2 เป็นธิดา เจ้าสุกขาวหลวงพระบาง เป็นต้น มิเช่นนั้นสามัญชนจะต้องมีสิ่งที่ถูก “เลื่องลือ” เช่น ลูกอิน และทองดีขาวหลวงพระบางถูกรัชกาลที่ 4 กล่าวอ้างว่า “คนก็เลื่องมากกว่าดี แต่ทองดีนั้นเห็นมากด้วยกันว่าดีจริง” และทรงตรัสถึงพระละครรุ่นใหญ่สมัยรัชกาลที่ 1 ได้แก่ บุญนาค สีดา ภู สีดา ศรี สีดาว่า “เล่าลือกันว่า งามมากทั้งสามนาง(ธนิต อยู่โพธิ์ 2497: 40)

ลักษณะการพยายาม “เข้าถึง” ของขุนนางราชการสะท้อนให้เห็นถึงการถ่ายทอดผลประโยชน์ในลักษณะหนึ่ง เพราะขณะเดียวกันพบว่าสามัญชนมักหลีกเลี่ยงการนำญาติผู้หญิงถวายตัว ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่า ราษฎรไม่สามารถคาดเดาอนาคต

ของลูกหลานตนได้ ผลประโยชน์มิได้เกิดขึ้นมากมาย เพราะหากได้รับราชการ “อยู่จน” ก็มักมีกฎระเบียบของฝ่ายในควบคุมอยู่ เป็นเหมือนการตัดญาติขาดลูก และผลประโยชน์มักตกแก่ขุนนางข้าราชการ ซึ่งเป็น “นายหน้า” มากกว่าลักษณะดังที่พบว่า “...ราษฎรที่มีบุตรหญิงงามๆ ไม่อยากให้ต้องติดอยู่ในพระราชวัง ต้องร่อนรนเลือกไล่ให้มีผู้เป็นเจ้าของเสียก็มี บางพวกก็ซ่อนเร้นหลบหลีกหนี กลัวจะมีผู้ล่อเสียด บางพวกก็ให้บุตรหยอดยาให้จักษุป่วยเสียบ้าง ทำเป็นแผลเอายาจัดทำให้เจ็บป่วยไม่รู้หายกลายเป็นมะเร็งเสียบ้างหรือให้บุตรทำมารยาว่าเป็นง่อยเปลี้ยเสียจริตเสียบ้างต่างๆ ...” (ธนิต อยู่โพธิ์ 2500: 40) นอกจากนี้ยังน่าจะเป็นพระราชูปถัมภ์ที่หญิงสาวชาวบ้านถูก “นำเข้า” อย่างไม่น่าประทับใจนัก ดังปรากฏในหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ที่ตีพิมพ์ที่วัดบวรนิเวศ ซึ่งหมื่นวิสัยเป็นนางงานตีพิมพ์ลงพิมพ์เมื่อวันอาทิตย์เดือนห้าขึ้นห้าค่ำ ปีกุน ยังเป็นโทษก จุลศักราช 1212 ซึ่ง ข้อ 1 กล่าวถึงเจ้านายบุญหนักศักดิ์ใหญ่โปรดให้เข้าในกรมออกเที่ยวจับบุตรราษฎรที่เยาว์มาหัดโขนละครบ้าง ส่วนข้อ 2 หากโปรดปรานหญิงสาว จะทรงแต่งผู้เฒ่าผู้แก่ไปสู่ขอ แต่หากบิดามารดาทวงถามของหญิงนั้นขัดขวางทางประสงค์ไม่น่าส่งถวายอย่างนี้... ถ้าเป็นทางไกลในพระนครก็เสด็จไปด้วยข้าในพระองค์เป็นอันมาก ไปดูดูลากพาหญิงนั้นมาเป็นหม่อมห้ามบ้าง แม้ว่าเป็นทางไกลนอกพระนครเป็นหัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายเหนือก็ดี จึงทรงแต่งหนังสือให้ข้าในพระองค์ถือไปให้เจ้าเมืองกรรมการบังคับส่งบิดามารดาของหญิงที่ต้องพระประสงค์มาถวาย ลักษณะที่จุดคร่า บังคับใจนี้ในหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ก็ได้ยอมรับสภาพที่ต่ำต้อย ของราษฎรว่า “...เมื่อบุตรของราษฎรมาหัดโขนละครเป็นหม่อมห้ามนั้น ฝ่าย

บิดามารดาทวงถามของเขาก็เป็นที่คับแค้นใจหนักหนา แต่ว่าเขาเป็นไพร่ พุดจา พุ่มเถียง ไม่ได้ด้วยมีอำนาจน้อย ก็ต้องพลอยนิงไปเพราะกลัวอำนาจใหญ่...การใช้อำนาจจับเด็กจับหญิงซึ่งเป็นเพื่อนมนุษย์ร่วมชาติด้วยกันหาควรไม่ คิดไปดูเหมือนธรรมเนียมมโหรีปา หามิเมตตาจิตแก่กันแลกันไม่... (ประยูร ลิทธิพันธ์ 311-312)

แม้จะไม่มีหลักฐานชี้ชัดถึงการถ่ายทอดผลประโยชน์แต่อย่างน้อยๆ ก็น่าสังเกตถึงความถี่ที่บรรดาขุนนางข้าราชการวางใจในผลประโยชน์ส่วนตัวกับความสำเร็จของหญิงสาว การที่ขุนนางเป็นผู้ฝากฝังหญิงสาวมากกว่าชาวบ้านสามัญชน การฝากหญิงสาวที่มีความสามารถเชิง “นาฏลักษณะ” การตระหนักในความแตกต่างระหว่างการถวายลูกสาว หลานสาว และน้องเมีย หรือกระทั่งการถวายหญิงสาวหรือญาติมากกว่า 1 คน อาทิ บ่อมสิดา รวม นางเอกปลีก พระเอก เป็นธิดาของพระยารัตนจักร แยมอิเหนา พุ่ม กาญจนหนา เป็นธิดาของพระยาไกรเพชรรัตนสงครามภักดี เป็นต้น

การเสนอสองต่อกันดังนี้ มีลักษณะร่วมกับภาพการแลกเปลี่ยนดังที่ James C. Scott กล่าวว่า เป็นความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนระหว่างคนในสังคมที่มีฐานะและบทบาทต่างกันเป็นความผูกพันของมิตรภาพแบบประโยชน์ใช้สอย (ธีรยุทธ บุญมี เอกสารประกอบการสอนวิชา ม. 326) ในกรณีนี้หากความสัมพันธ์ดำเนินไปด้วยดี ผู้ปกครองแผ่นดินกับขุนนางข้าราชการจึงเป็นคู่ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ โดยพระเจ้าแผ่นดินในฐานะผู้อุปถัมภ์จะใช้อิทธิพลและสิ่งที่ตนมีอยู่คุ้มครองให้ผลประโยชน์ซึ่งก็คือ ความมั่นคงในชีวิต (Instrumental tie) แก่ขุนนางผู้ได้อุปถัมภ์ที่มีฐานะต่ำกว่า ส่วนผู้ได้อุปถัมภ์ตอบแทนด้วยความจงรักภักดี (Emotional tie) และบริการผ่านนางละครโดยทางอ้อม นอกเหนือจากการอุทิศตนรับใช้แก่ผู้อุปถัมภ์โดย

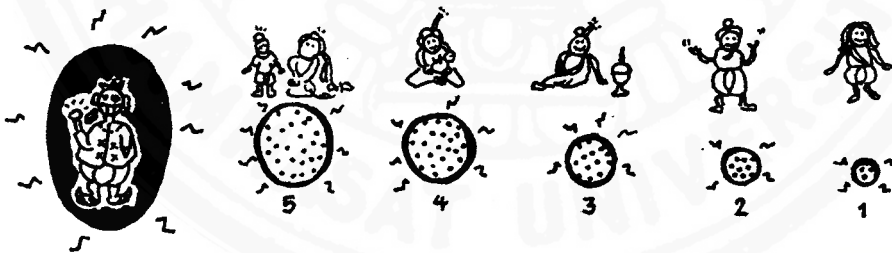
ตรงอยู่แล้ว

ภาพความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองแผ่นดิน ผู้ครองอำนาจ กับขุนนางข้าราชการที่มีความแตกต่างกันอย่างชัดเจน ด้วยกรอบกำหนดทางสังคมและกฎหมาย โดยเฉพาะกฎหมายที่ตราขึ้นนางละครหรือหญิงสาวจึงเป็นสื่อสัญลักษณ์ที่เชื่อมนางละครหรือหญิงสาวผู้ “ถวายงาน” จึงเป็นสื่อกลางหรือจุดส่งสั่นของการสลับเปลี่ยนผลประโยชน์ ทั้งยังเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยกระชับความสัมพันธ์ระหว่างผู้แลกเปลี่ยนให้มีระยะห่างระหว่างกันน้อยลง การคืบไถลผู้ปกครองแผ่นดินมากเท่าใดจึงหมายถึงการพอกเพิ่มอำนาจเพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นแก่ขุนนางมากขึ้นเท่านั้น หากแต่เป็นการฝากฝังความสัมพันธ์ไปกับความสำเร็จหรือความล้มเหลวของนางผู้ “ถวายงาน” ซึ่งอาจจำลองภาพความสัมพันธ์ได้ดังภาพจำลองข้างล่างนี้

จากภาพแสดงถึงความ “สำเร็จ” ของหญิง ผู้ “ถวายงาน” ในระดับต่างๆ ส่วนสัญลักษณ์ หมายถึงอำนาจของขุนนางที่จะเพิ่มพูนไปกับความสำเร็จของญาติผู้หญิง จุดที่ 1 น่าจะหมายถึงเมื่อหญิงผู้นั้นผ่านกลไกเลือกเฟ้น และได้ถวายตัวเป็นนารีราชบาทบริจาริกา จุดที่ 2 เป็นความมั่นคงรวบรัดกว่าหากหญิงผู้นั้นถวายตัวพร้อมกับความสามารถเชิงละคร จุดที่ 3 เมื่อถวายตัวและมีความสัมพันธ์ลึกลับกับผู้ปกครองในจุดนี้ จะได้รับการสถาปนาหรือแต่งตั้งอย่างเป็นทางการ เช่น เป็น จอม เจ้าจอม นางสนม ส่วนจุดที่ 4 เป็นจุดเริ่มฐานะความมั่นคงของหญิงผู้นั้นหากมี “หน่อเนื้อ” ให้กับผู้ปกครอง จะได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าจอมมารดา และในจุดนี้หมายถึงการให้กำเนิดราชธิดา ส่วนจุดสุดท้าย หมายถึงการให้กำเนิดราชโอรส

ช่องว่างหรือระยะห่างระหว่างผู้ปกครองสูงสุด

นางละครหรือหญิงสาวผู้ถวายงาน

ผู้อุปถัมภ์และการถือครองอำนาจ

ระดับการพอกอำนาจของผู้ได้อุปถัมภ์

ภาพจำลองแบบการพอกตัวของอำนาจ

และหญิงผู้ถวายตัวจึงเจือจางลงจากความสัมพันธ์ทางเพศ ผลของการแลกเปลี่ยนจึงปรากฏชัดแก่หญิงสาวผู้ได้อุปถัมภ์ซึ่งจะได้รับการเลื่อนฐานะอย่างรวดเร็วและปรับเปลี่ยนบทบาทสถานภาพสูงอย่างไม่เคยได้รับมาก่อน ขณะเดียวกันก็ต้องแลกเปลี่ยนกับการถูกจารีตหรือกฎเกณฑ์ควบคุมความต้องการทั้งร่างกายและจิตใจ การเข้าใกล้อำนาจอันนำมาซึ่งการยอมรับในสังคม จึงผูกพันกับการสูญเสียความเป็นปัจเจกบุคคล ซึ่งนับว่าเป็นการแลกเปลี่ยนที่สมน้ำสมเนื้อกัน

อย่างไรก็ตามการได้มาซึ่งอำนาจอย่างรวดเร็วก็หมายความว่ากฎเกณฑ์ต่างๆ ที่กำหนดความเป็นผู้ปกครองได้เข้ามามีบทบาท กำหนดกฎเกณฑ์มากขึ้น และหากควบคุมร่างกายและจิตใจไม่ได้เมื่อใด ฐานะภาพก็จะถูกบั่นทอนอย่างรวดเร็วและรุนแรงเช่นกัน

กฎ “จารีต” ที่ผูกมัดตัวบาทบริจาริกามากที่สุดคือการรักษาความบริสุทธิ์ใจ และถวายความจงรักภักดี เฉพาะองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น ดังที่รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเจ้าจอมมารดาพิ้ง (ผึ่ง) ธิดาพระยาราชสงคราม และโปรดเรียกนามเดิมว่าเต่า ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า “...เมื่อยรัก รักก็มาด้วยข้าหมด มีแต่เต่าข้าก็ไว้ใจว่าไม่มีชู้แล้ว ข้าเชื่อว่ารักข้าจริง...” โทษฐานของการคบชู้ผู้ชายปรากฏอย่างรุนแรงเช่นเจ้าจอมอัมธิดาพระยามหาเทพ (ปาน) ภายหลังต้องโทษว่ามีเพลงยาวรักใคร่กับพระศรีภักดี ลูกขุนปรึกษาโทษมีความผิดโทษถึงประหารชีวิต ส่วนหม่อมอุบลและหม่อมฉิมเป็นชู้กับฝรั่งมหาดเล็กสองคนจนได้รับโทษ โดยมีพระราชโองการสั่งให้พวกผีพายหนายเลือกไปทำข้าเราประจาน แล้วให้ตัดแขนตัดศีรษะผ่าอกทั้งชายหญิง(ส. ปลายน้อย 2535: 26,285 และ 292)

ส่วนนางในที่ประพฤติปฏิบัติชอบ จะได้รับ

ความไว้วางใจ และพระราชทานยศเงินเบี้ยหวัดเงินพระราชทาน ซึ่งเป็นความมั่นคงในระดับต่างๆ และจากที่กล่าวในข้างต้นว่าความมั่นคงจะถาวรขึ้นหากให้กำเนิด “หน่อเนื้อ” ลักษณะดังนี้แม่แต่รัชกาลที่ 5 ก็ทรงตระหนักว่าการให้กำเนิดโอรส-ธิดาแก่กษัตริย์ย่อมหมายถึง การมีหลักประกันสำหรับอนาคต ดังพระราชหัตถเลขา พระราชทานถึงสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ว่า เมื่อครั้งยังเป็นกรมหลวง เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม ร.ศ. 123 ตอนหนึ่งว่า “ฉันมีความในใจอยู่เรื่องหนึ่ง ซึ่งเป็นการส่วนตัวแท้จะพูดกับใครก็มีแต่ความละอาย ได้เคยพูดแต่กับกรมสมบัติ แต่ยังไม่เป็นการตกลงแน่นอนกันอย่างไร คือบรรดาเจ้าจอมที่เป็นคนโปรดปรานของฉันมีลูกหมดทุกคน การภายหลังของคนเหล่านั้นคิดประกอบกันกับลูก ก็พอเห็นทางที่จะทำไปไม่ยาก แต่มามีไม่มีลูกอยู่ 2 คน คือนางเอี่ยมกับนางเอิบ ถ้าจะคิดไปตามราชประเพณีก็ไม่ควรจะเป็นห่วงอันใด ถ้าล่วงแผ่นดินไปแล้วเขาก็ทำราชการต่อไป เป็นเจ้าจอมกฤตนาถ ถ้าไม่ทำราชการก็ออกไปมีลูกมีผิวช่วงเขา...ฉันก็ได้พยายามที่จะทอดธุระอยู่เช่นนั้นอยู่บ้าง แต่ถ้าเป็นเช่นนั้นจะโด่งดังเสียจริง ชวนให้คิดเห็นไปว่าเมื่อจะแก้ไขระบอบได้บ้าง แต่ไม่ได้มันหมายความว่าแน่เลย”(ส. ปลายน้อย 2535: 372-374)

ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างนางในและกษัตริย์นี้ จะเห็นได้ว่า กษัตริย์เป็นผู้กำหนดความสัมพันธ์ โดยมีทรัพยากรส่วนตัวของหญิงสาวอาทิตความงามในรูปสมบัติ คุณสมบัตินิพนธ์ได้รับใช้เป็นแรงเกื้อหนุน และการขึ้นชู้ตายของกษัตริย์ได้เสนอถึงความไม่เท่าเทียมกันของคู่ความสัมพันธ์ เพราะความสัมพันธ์เริ่มเกิดขึ้นดำเนินไป และจบลงในทางที่พึงประสงค์และไม่พึงประสงค์ ล้วนแต่มาจากการควบคุมสถานการณ์โดยผู้ปกครองแผ่นดินทั้งสิ้น

ในความสัมพันธ์เชิงซ้อน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและขุนนางจึงผูกพันตามพฤติกรรม หรือตำแหน่งความดีความชอบของ “นางใน” เพราะหากนางในประพฤติชั่วปฏิบัติชอบสร้างความพึงพอใจต่อผู้ปกครอง ก็ย่อมส่งผลต่อภาพพจน์ความดีความชอบแก่ขุนนางผู้มีความผูกพันทางเครือญาติด้วย แต่หากหญิงผู้เป็นตัวแทนนั้นปฏิบัติตนผิดที่ผิดทาง จนไม่เป็นที่พอพระทัย หรือร้ายแรงกระทั่งถูกปลดออกจากตำแหน่ง หรือได้รับโทษสาหัสสาครรจ์ ภาพพจน์ของขุนนางข้าราชการผู้ถวายก็พลอยหมองไปด้วย

สถานภาพของขุนนางจึงแปรเปลี่ยนขึ้นสูงอย่างรวดเร็ว ลดต่ำสุดอย่างรุนแรงตามสถานภาพของนางละคร ซึ่งก็น่าจะต้องทำใจ เพราะการได้มาซึ่งอำนาจโดยวิธีนี้เป็นชั่วตรงข้ามของการสั่งสมพัฒนาความรู้ ความสามารถ การมีศักยภาพปฏิบัติงานโดยตามพระประสงค์ ซึ่งเป็นทิศทางการสร้างอำนาจที่ชอบธรรม

แต่โดยนัยทางการเมือง การพักฐานความมั่นคง การเพิ่มพูนอำนาจไม่เพียงเอื้อประโยชน์ เฉพาะขุนนางข้าราชการในสังคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์เท่านั้น แม้แต่ผู้ปกครองแผ่นดินก็ได้ผลประโยชน์มั่นใจว่าขุนนางจะไม่คิดคดทรยศ โดยเฉพาะการมี “หน่อเนื้อ” ซึ่งลากโยงความสัมพันธ์ระหว่างทั้ง 2 ฝ่ายให้ผู้กรัดขึ้น ภาพความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองแผ่นดินและขุนนางข้าราชการ จึงเสนอ

ถึงการเสนอสนองต่อกัน ซึ่งปรากฏชัดในเรื่องการสร้างความเป็นปึกแผ่นทางการเมือง โดยอาศัยประโยชน์จากการสร้างพันธมิตรทางเครือญาติ เป็นสื่อโยงความสัมพันธ์

แม้ไม่ปรากฏการนับญาติระหว่างผู้ปกครองแผ่นดินและขุนนางราชการอย่างเป็นทางการ แต่อย่างน้อยการผูกสัมพันธ์ก็คงดำเนินไปอย่างแน่นแฟ้นกว่าขุนนางอื่นๆ และยังคงมีการสืบสานความสัมพันธ์ตราบไต่ที่ทั้ง 2 ฝ่ายยังแลกกันให้และรับ แม้ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนซึ่งถูกกำหนด เริ่มและจบโดยฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินผู้อุปถัมภ์เพียงฝ่ายเดียวก็ตาม

ถึงที่สุดแล้วภาพความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในงานศึกษานี้ จึงเป็นภาพสะท้อนความอ่อนแอของกลุ่มต่างๆ ที่จะต่อรองอำนาจในสังคมไทยว่า มีสภาพที่ขาดการจัดระบบสังคมแบบเป็นระเบียบ (Corporation) เพราะอำนาจสูงสุดอยู่ที่คนๆ เดียว โดยอาศัยกรอบเกณฑ์ ค่านิยม กฎจารีต เป็นเครื่องมือควบคุมอำนาจและรักษาบทบาทไว้ การถวาย “นางใน” ในฐานะที่เป็น “ของกำนัล” จึงเป็นทางออกอีกรูปแบบหนึ่งที่จะกระชับระยะห่างระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองเพื่อสร้างความสัมพันธ์เพราะการใกล้ชิดผู้มีอำนาจย่อมนำมาซึ่งนำมาซึ่งการดำรงและขยายอำนาจ แม้ว่าที่มาของอำนาจนั้นจะมีได้เกิดจากการพัฒนาความรู้ความสามารถของตนเอง หากแต่เกิดจากการฝากฝังตัวไปกับ “น้ำพักน้ำแรง” ของสตรีเพศก็ตาม

บรรณานุกรม

ขวัญแก้ว วัชรโรทัย

2534

เฉลิมพระเกียรติ พระราชวงศ์ฝ่ายในเล่ม 4 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ประกายพริก

จงจิตรถนอม ดิศกุล, หม่อมเจ้า

บันทึกของหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล

จดหมายเหตุความทรงจำ (เอกสารประวัติศาสตร์บันทึกเรื่องราวตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยา

เมื่อ พ.ศ. 2310 จนถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2381)

นายขจร สุขพานิช พิมพ์แจกเป็นมิตรพลีเนื่องในโอกาสทำบุญอายุครบ 60 ปี วันที่ 9 มิถุนายน 2516, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช

ศักดินากับพัฒนาสังคมไทย

ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ เอกสารประกอบการศึกษาทาง

รัฐประศาสนศาสตร์ ลำดับที่ (คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มปป.)

ณรงค์ พ่วงพิศ

ประวัติศาสตร์ไทย 3 ประวัติการปกครองและการเมืองไทย

ธนิต อยู่โพธิ์

2497

ศิลปินแห่งชาติไทย กองการสังคีต กรมศิลปากร. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์

2500

โซน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมเชตร-
มงคล.

ธีรยุทธ บุญมี

ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย เอกสารประกอบการสอนวิชา ม. 326 เอกสารหมายเลข
372 คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ธีรยุทธ ยวงศรี

2534

ใน เบิกโรง ข้อพิพาทนาฏกรรมในสังคมไทย ปรีดดา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล
บรรณาธิการ อมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป.

ประยูร สิทธิพันธ์

ราชสำนักไทย กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา

ปรีตตา เกลิมเผ่า กอนันตกุล

2536 “งานศึกษาสัณของ ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์” ใน คนธรรมดา กรุงเทพฯ :
เจริญวิทย์การพิมพ์.

ศรีศักร วัลลิโภดม

2534 ใน เบิกโรง ข้อพิจารณานาฏกรรมในสังคมไทย ปรีตตา เกลิมเผ่า กอนันตกุล
บรรณาธิการ อมรินทร์ พรินตติ้งกรุ๊ป.

ส.พลายน้อย

2535 พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา กรุงเทพฯ : รวมสาส์น พิมพ์ครั้งที่ 3.

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

2534 เกลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 4 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประกายพรึก.

สุมนัยประดิษฐ์. หลวง

2536 กจช. สร. 1201 บันทึกพระยาทรงสุรเดช ไม่ลงวันที่ ในเทศ อารณส์สุวรรณ
“สังคมพลังน้ำ (Hydraulic society) หรือทรราชย์แบบตะวันออก (Oriental
Despotism)” ศิลปวัฒนธรรม ก.ย.

สุจิตต์ วงศ์เทศ.

2532 ร้องรำทำเพลง : ดนตรีและนาฏศิลป์ชาวสยาม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน